

УДК 17. 2.

КБТ 87.7; 63.3(0)

<https://doi.org/10.33864/MTFZK.2019.47>

Qəmərxanım CAVADLI*
(Azərbaycan)

AMEA, Fəlsəfə İnstitutu

**Orqan və hüceyrə
transplantasiyası
problemlərinə dünya dinlərinin
etik baxışları**

Xülasə

Bioetika fəlsəfi fikrin yeni başlanğıc nöqtəsini təşkil edən elm sahəsidir. Onun formalaşması və inkişafı ümumilikdə ənənəvi etikanın və əlahiddə olaraq tibbi etikanın transformasiyası ilə sıx əlaqəlidir. Bioetikaya olan maraq, hər şeydən əvvəl, müasir cəmiyyətlərdə insan hüquqlarına, yeni texnologiyaların və tibbi vasitələrin insanlar üzərində sınaqmasına yönəlmiş qlobal ictimai marağın göstəricisidir ki, bu da özlüyündə ciddi hüquqi və mənəvi tənzimlənmə tələb edən bir sıra problemlər əmələ gətirmişdir. Transplantasiya insan həyatının xilas edilməsi və sağlamlığının bərpası üçün cərrahiyyə əməliyyatı aparmaqla xəstədə olmayan, yaxud zədələnən orqan və ya hüceyrələrin donorun və ya insan meyitinin orqan və ya hüceyrələri ilə əvəz edilməsidir. Problemlərə həll axtarırlarkən sadəcə həmin günün şərtləri deyil, eyni zamanda, gələcəkdə baş verə biləcək vəziyyətlərin də göz önünə gətirilməsi vacib şərtidir. Orqan və hüceyrə transplantasiyası mövzusu başlanğıc etibarilə e.ə. II əsrə qədər uzadılsa belə, bugünkü mənada yeni olan məsələlərdəndir. Dünya dinlərinin bioetika problemlərinə olan fərqli münasibəti transplantasiya mövzusunda da öz əksini tapmışdır. Əslində bu fərqli görüşlərin ortaya çıxma nöqtəsi insanın şərafli bir varlıq olması, ona verilən dəyər, bədənin əmanət olması və insanın öz bədəninə hökm etmək qabiliyyətinə malik ola bilməməsi kimi mövzulardır. Bu sadalananları sinifləndirsək, o zaman onları mülkiyyət və tərkim (üstünlük, şəraf) şəklində iki əsas

*Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, AMEA Fəlsəfə İnstitutunun elmlər doktoru hazırlığı üzrə dissertantı. Qafqaz Müsəlmanları İdarəsi sədrinin müavini, haci_xanim1960@yahoo.com, <https://orcid.org/0000-0001-6229-2860>.

nöqtəyə bağlamaq mümkündür. Hal-hazırda mövcud qanunvericilik və İslam bio-etikası kontekstində orqan və hüceyrə nəqli şərti-caiz şərtlərə uyğun olaraq məqbul bir şəkildə həll ola bilər.

Açar sözlər: transplantasiya, orqan və hüceyrə nəqlinin növləri, donorlar, iudaist etika, xristian personalizmi, müsəlman hüququ, zəruri hallar, şərti icazə.

Giriş

Günümüzdə müalicə məqsədilə edilən tibbi müdaxilələrdən biri də müasir tibbdə transplantasiya olaraq adlandırılan orqan və hüceyrə nəqlidir. Transplantasiya insan həyatının xilas edilməsi və sağlamlığının bərpası üçün cərrahiyyə əməliyyatı aparmaqla xəstədə olmayan, yaxud zədələnən orqan və ya hüceyrələrin donorun və ya insan meyitinin orqan və ya hüceyrələri ilə əvəz edilməsidir.

Müasir elmi nailiyyətlərə, eləcə də tibbi təcrübəyə əsaslanan orqan və hüceyrə transplantasiyası (nəqli) son dövrlərdə meydana gəlsə də bu məsələnin tarixi uzaq keçmiş gedib çıxır. Belə ki, mövzuya aid ilk əlyazmalara hələ e. ə. 300-cü illərdə rast gəlinmişdir. Bu tarixlərdə yaşadığı söylənilən iki təbib qardaşın qanqrena olmuş bir ayağı kəsərək, yerinə ölüdən aldıkları ayağı nəql etmələri nəticəsində həmin xəstənin sağlamlığına qovuşduğu bəhs edilməkdədir.¹

Bundan əlavə, yunan mifologiyasında, xristianlığın ilkin dövrlərinə aid dini hekayələrdə və Orta əsr xalq hekayələrində də heyvandan insana və insandan insana orqan nəqllərindən bəhs edilir. XVI əsrdə sözügedən sahədə cüzi işartılar görünməyə başlanmış, XVIII əsrdə isə italyan həkim Baronio tərəfindən dəri nəqlinin həyata keçirilməsi ilə bu proses özünün inkişaf mərhələsinə qədəm qoymuşdur. Baronionun düşüncəsinə görə, bir xəstənin hər hansı bir yerindən alınmış, bədənin başqa bir hissəsinə nəql edilən dəri parçası öz canlılığını davam etdirmək iqtidarındadır. Orqan və hüceyrə nəqlinin düşüncə olaraq yetkinləşdiyi dövrdən günümüzdə gəldikcə 1771-ci ildə şotlandiyalı cərrah Con Hunterin xoruzların testislərini qarın nahiyəsinə nəql etdiyini və XIX əsrin sonuna doğru mövzunun daha da maraqlı doğuraraq, iç ifrazat

¹ “*Organ Transplantasyonu*”, (1985), (s. 2-3).

bezlərinin də nəql edildiyini görürük.¹

Bütün bu təcrübi addımlara baxmayaraq, müasir orqan nəqli anlayışının meydana gəlməsi, inkişafı və sürətlənməsi XX əsrin ilk illərində Aleksis Carrelın damar cərrahiyyəsi yolları ilə əlaqəli işləri sayəsində gerçəkləşə bilmişdir. 1905-ci illərdə bu tədqiqatçı itlər üzərində ürək və ağciyər nəqlini etmiş, nəhayət 1936-cı ildə Ukrayna cərrahı Yuri Voronoy insanda ilk müvəffəqiyyətli orqan nəqli olan böyrək transplantasiyasını gerçəkləşdirmişdir. 1944-cü ildə isə ingilis biologu, London Kral Cəmiyyətinin üzvü Piter Brayn Medavar transplantasiya immunologiyasının əsaslarını quraraq bugünkü bilgilərə işıq tutmuşdur.

İnsandan insana ilk qaraciyər nəqli 1963-cü ildə Starzl, ilk ağciyər nəqli 1963-cü ildə Hardy, ilk dalaq nəqli 1964-cü ildə Makurri və ilk ürək nəqli 1967-ci ildə Lillhei tərəfindən gerçəkləşdirilmişdir. Dövrümüzdə artıq bu orqanlara əlavə olaraq ürək qapaqcıqları, pankreas, sümük iliği, göz toxumaları, sümük, qığırdaq, endokrin bezlər kimi bir çox orqan və hüceyrə nəqli də edilməkdədir. Beləliklə, XX əsrin ikinci yarısından etibarən orqan və hüceyrə nəqli sahəsində müsbət nəticələrə nail olunmuş və sözügedən sahə zəmanəmizdə ölümcül xəstəliyə tutulan minlərcə insan üçün həyat mənbəyi olmuşdur.

Orqan və hüceyrə transplantasiyasının bir neçə növü vardır ki, aşağıda onları qeyd edəcəyik.

1. Hetoqref. Müxtəlif növ canlılar arasında edilən bu cür orqan nəqlərinə ksenoqref və ya heterotransplantasiya deyilir. Məsələn, meymundan alınan ürəyin insana nəql edilməsi kimi.

2. Avtoqref. Eyni bədəndə çalışmayacaq vəziyyətdə olan bir orqan və ya hüceyrənin yerinə öz bədənindən digər bir başqasının nəql edilməsidir. Şəxsin öz dərisindən bir hissənin alınaraq eyni şəxsin başqa bir dəri bölgəsinə nəql edilməsi bir avtoqref nümunəsidir. Ciddi bir yanığ nəticəsində itirilən bir dəri hissəsi belə bir üsulla yenilənir ki, bu prosesə eyni zamanda, avtotransplantasiya da deyilir.

3. İzotqref. Tək yumurta əkiləri, yəni eyni genetik quruluşa malik fərdlər arasında edilən orqan nəqləridir. Bu növ transplantasiyalara sinqref və ya izotransplantasiya deyilir.

¹ Yenə orada (s. 76).

4. Alloqref. Nəqlin bu növü eyni növdən olmaları ilə yanaşı, genetik quruluşları fərqli fərdlər arasında edilən nəqldir. Ölüdən canlıya və ya canlıdan ölüyə edilən orqan transplantasiyaları bunun bariz nümunəsidir. Bu növ nəqlərə həm də homoqref və ya hemotransplantasiya deyilir.¹

İudaizmdə tibbi və dini etika dilemması

İudaizmin təməl prinsiplərində yer alan tibbi etika elementlərinin əsas mənbəyi yəhudiliyin müqəddəs kitabı sayılan Tövrata və onun şərhini verən Talmuddadır. Həzrət Musa peyğəmbərə endirilmiş Tövrata əsaslanan qədim yəhudi tibbinə görə, insan tək bədəndə birləşən ruhi və cismani varlıqdır, bu ruh və cismə on ilahi əhkam da daxildir. Gigiyena və əxlaq bir-birini tamamlayan, natəmiz qida isə insanın ruhuna və cisminə zərər verən maddələrdir. Bioetik forumlarda mütəmadi çıxışlar edən Ravvin E.Munk qeyd edir ki, insan yaradılış baxımından harmonik və mükəmməl səbatlanmış, müxtəlif mənəvi və fiziki komponentlərdən toplanmış mikrokosmik varlıqdır. İlkən tənəsübdən azacıq sapınma, kiçik bir dissonans böyük təhlükələrə yol açar. Bu qarşılıqlı bağlılıq ona gətirib çıxarır ki, cismin xəstəliklərinin çarəsini ruhi vəziyyətdə, və ya əksinə, ruhi pozuntuların səbəbini cismani əziyyətlərdə aramaq lazım gəlir. Müasir terapiya məhz bu empirik məqamı nəzərə almalıdır.

İudaizm, əslində müasir bioetikanı elm sahəsi və ya ictimai problem kimi qəbul etmir, hesab edir ki, bütün müşkül tibbi etik vəziyyətlərin həllini keçmiş rəvayətlərdə tapmaq olar. Məhz bu səbəbdən, tibbi etika bu günə qədər yəhudi dünyagörüşündə Tövrət və Talmudun təməl prinsipləri ilə əlaqəli qəbul edilir. “*Tövrətin əhkamları nə göylərdədir, nə də dənizlərdə, onlar ürəklərdə və dillərdədir ki, hər gün əməl edilsin*” (II qanun,XXX, 12-14). İnsan həyatı müqəddəs və toxunulmazdır, həkimin borcu canlı insanı – canlı Tövrət kimi qəbul etməkdir. İnsan ilahi kəlamları qoruyan bir məbəd olduğu üçün ölən insanı görmək – Tövrətin yanmasını görməyə bərabərdir. Buna görə də, həkimlik yeganə sənətdir ki, onların işləməsi hətta yəhudilər üçün müqəddəs sayılan Şəbatda belə məqbul sayılmışdır; çünki müalicə olunan bədən Rəbbinə şükür duaları etmək şansı qazanır.

Ümumiyyətlə, həkim yardımında xəstənin şəxsi istəyi və ya ***seçim haqqı*** ciddi

¹ Yenə orada, (s. 74).

mənəvi-etik problemlərdən sayılır. İudaizm bu məsələyə münasibətində Talmuddan götürülmüş bir rəvayətə əsaslanır: Səhrada iki nəfər yol gedir. Birində istənilən qəddər su var, digərində bir damcı da yoxdur. Əgər suyu öz aralarında bölsələr – hər ikisi səhrada həlak olacaqdır. Nə etməli? Ben Ptora (b.e. I əsr) adlı mütəfəkkir deyir ki, bölüşsünlər və bərabər həlak olsunlar. Rabbi Akiva (I-II əsr) isə deyir ki, sənin həyatın başqasının həyatından daha vacibdir, ona görə də suyu biri içsin və nəticədə, heç olmasa biri sağ qalsın. Ben Ptora onunla razılaşmır – seçim həyat və ölüm məsələlərində keçərlə ola bilməz; yaxşısı budur ki, hər ikisi ölsün. Təbii ki, bu fikir mübadiləsi məcazi mahiyyət daşıyır, burada əsas məqsəd həkim məsuliyyətinin müəyyənləşdirilməsi ilə əlaqədardır.

Halaha görə, həkim qəbuluna gələn xəstə artıq *müalicə hüququna* malikdir və kimsənin haqqı yoxdur ki, başqalarını xilas etmək naminə olsa belə, xəstənin müalicəsindən imtina etsin və yaxud bir xəstəni digərlərinə fəda etsin. Yəni, 10-15 nəfər ağır xəstənin xilasını üçün bir xəstəni donor kimi istifadə etmək, onun orqanlarını transplantasiya etmək yolverilməzdir, çünki hər bir insanın həyatı ilahi dəyərə malikdir. Halaha¹ nöqtəyi-nəzərindən, həkim şəxsi istəklərinə uyğun olaraq seçim edə, öz və özgə xəstə fərqliliyi qoya bilməz. Lakin burada bir məqam var ki, əgər söhbət müalicə deyil, həyatın xilas edilməsindən gedirsə, Halaha ictimai baxımdan cəmiyyət üçün daha önəmli olan xəstəni tərcih etməyə üstünlük verir.

Halaha görə, bəzi situasiyalarda *insanlar üzərində təcrübələr* aparılmasına icazə verilir. Lakin bu prinsipial qərar avtomatik olaraq yerinə yetirilə bilməz, bunun üçün həkimlərin və Halaha mütəxəssislərinin ortaq razılığı olmalı və aşağıdakı qaydalara əməl edilməlidir:

1. Təcrübələr elmi və təcrübi baxımdan əsaslandırılmalı, həmin sahənin ən yaxşı mütəxəssisləri tərəfindən aparılmalıdır;
2. Təcrübələrdə iştirak könüllü və dərk edilmiş şəkildə olmalıdır, üzərində təcrübələr aparılan şəxs istədiyi zaman imtina etmək haqqına malik olmalıdır;
3. Təcrübə ölüm təhlükəsi daşıymamalıdır.

Bu tələblər ruhi xəstələr, əqli cəhətdən zəiflər, uşaqlar, yeniyetmələr, huşunu itirmiş şəxslər üzərində yaxın qohumların icazəsi olmadan (hətta həyatını xilas et-

¹ Yəhudilikdə şifahi və yazılı köçürülən əmr və nəhyləri əhatə edən ümumi bir dini hüquq anlayışıdır.

mək məqsədi ilə olsa belə), təcrübə aparılmasını qəti şəkildə istisna edir. Əgər xəstənin müalicəsi mümkün vasitələrlə imkansızdırsa, onun yeni aprobeşiyadan keçmiş və ya keçməmiş üsullarla müalicəsinə yalnız o halda icazə verilir ki, müsbət nəticələr əldə olunacağına dair nəzəri bilgilər olsun. Belə bir riski üzərinə alan həkim nəzərə almalıdır ki, bu metoda yalnız xəstəni ölümdən qurtarmaq üçün müraciət edilmişdir.

İudaizm qanunları *heyvanlar üzərində təcrübələri*, o cümlədən viviseksiyanı – canlıkəsimi qadağan etmir. Heyvanlar insanlara xidmət edir, bu normal haldır və naharda heyvan əti yeyib, nahardan sonra heyvan haqları uğrunda mübarizə aparmaq ən azı riyakarlıqdır. Lakin heyvanlara əziyyət, işgəncə vermək iudaizm qanunlarına görə yolverilməzdir. Buna görə də təcrübələr zamanı bu amillər nəzərə alınmalı və yalnız insan həyatı üçün önəm kəsb edən və Halaha uyğun gələn tədqiqatlar aparılmalıdır.

Transplantasiya, qan və daxili orqanların köçürülməsi məsələsinə də iudaizmin münasibəti birmənalı deyil. İudaizmə görə, transplantasiya zamanı donör olan şəxsin ölüm təhlükəsi yaranarsa, bu onun həyatına qəsd kimi dəyərləndirilməlidir. Eyni zamanda, ölməkdə olan, lakin hələ ölməmiş şəxsin orqanlarının nəqli də yolverilməzdir, çünki o, hələ nəfəs aldığı müddətə sağdır. Hər hansı bir orqanın transplantasiyasına yalnız bu hallarda icazə verilir:

1. Sağlam və canlı donör təfərrüatlı şəkildə tibbi və dini avtoritetlərlə məsləhətləşdikdən sonra öz orqanlarından birinin nəqlinə razı olduğu halda (bu zaman Tövrətin “*Hələ sağ olan canlıdan can ayırmayın*” təbiri bir qədər nəzərə alınmır).

2. Ölmüş insandan donör kimi istifadə oluna bilər. İudaizmə görə, nəfəs kəsilməsi, maddələr mübadiləsinin dayanması və dirilmənin mümkünsüzlüyü tibbi baxımdan təsbit edilibsə, insan ölümü fakt kimi qəbul edilir. Ölümdən sonra isə cəsdin istənilən orqanı başqa birisinin həyatını qurtarmaq məqsədilə istifadə edilə bilər.

Talmud və ravvin ədəbiyyatı müəlliflərinin nüfuzlu xadimləri həkim-praktiklər olmuşlar. Tanaha və Talmuddan başlayaraq, bütün ilkin mənbələrdən ortaçağ və müasir ortodoksal əsərlərə qədər hər bir yəhudi ədəbiyyatında dini əxlaq ilə tibbin problematik mübahisələrinə, müzakirələrinə rast gəlmək mümkündür. Kardinal nəticələr isə cəmi üç məqamın üzərində cəmləşmişdir:

1. İnsan həyatı sonsuz dəyərə malikdir.
2. Xəstəlik və ölüm insan həyatının labüd bir mərhələsidir.
3. Həkimin əsas məqsədi – xəstənin həyatını qorumaq və onu keyfiyyətcə yaxşılaşdırmaqdır.

Bioetik problemlər Xristian personalizmi baxımından

Xristianlıqda insan şəxsiyyətinin dəyəri – xristian personalizmi klassik dualizmin üzərindən təsdiqini tapır. Xristian personalizminə görə, təkcə ruh deyil, insanın özü də ruhi-cismani varlıq kimi ilahi yaradılışdır və Yaradan qarşısında həyatın qorunması üçün məsuliyyət daşıyır. Bundan başqa, bəşər günahlarını öz üzərinə götürən Məsihin rızası xatirinə, hər bir insan, özəlliklə ehtiyacı olan insan Onun sevgi obyektidir və buna görə də Qiyamət günündə insana edilən hər bir zülm üçün “Mənə edilmiş zülm” misalındakı kimi cəza vardır. Məhz belə bir personalist və tövbəkar dünyagörüşü xristian dünyasını xəstəxanalar yaratmağa sövq edir. On yeddi əsr ərzində xristian icmaları və ələlxüsus, katolik kilsəsi cəmiyyətə sosial səhiyyəyə xidmət anlayışını qardaşlıq borcu və İncil müjdəsi kimi təlqin etməyə çalışır. Hətta Fransa inqilabı dönməində vətəndaş xəstəxanalarının yaranması və vətəndaşın tibbi xidmət hüququnun təsbitlənməsi xristian icmalarını xəstələrə təmənnəsiz, İsevi qardaşlıq naminə yardım etmək mükəlləfiyyətindən uzaqlaşdırmır.

Xristian dünyagörüşünə görə, həkimin borcu – din qardaşlarına yardım etməkdir. İncilə əsasən, hər xəstə - “*Christus patiens*” (əzabkeş Xristos), hər həkim – “*Christus servus*” (Xristosun xidmətkarı) olmalıdır. Belə bir dini aspektdə yaradılan xristian ilahiyyəti, təbii ki, abort, evtanaziya, insanlar üzərində təcrübələr kimi tibbi müdaxilələri qəbul etmir. Və bu münasibət həm xristian, həm də müsəlman dünyasının əsas məsələlərdə örnək götürdüyü Hippokrat andı ilə qismən fərqlilik təşkil edir.

Bioetikanın aktual problemlərinə ən həssas yanaşan və qısqançlıqla məzhəbi postulatlarını qorumağa çalışan dini cərəyan – ***katolisizmdir***. Xristian dini - ələlxüsus katolik və pravoslav kilsələri bu sahədə geniş nəzəri tendensiyalarla çıxış edirlər. Katolik kilsəsi İsa Məsihin həyatını təməl mənbə kimi istifadə edərək, xəstələrin sağaldılmasına xüsusi şövqlə yanaşır. Məlumdur ki, İncildə İsa peyğəmbərin möcüzəvi şifaları barədə müstəsna bilgilər vardır. Müqəddəs Kitaba əsasən, təbibliyin mahiyyətində ikili mövqe mövcuddur: bir tərəfdən, təbiblik İsanın xilasedici məsihliyinin

əlamətidir; digər tərəfdən, insanlara şəfqət göstərmənin peyğəmbər tərəfindən bəyənilən və təşviq edilən əməl olduğunun göstəricisidir. Yevangelist Lukanın ibrətli hekayətində rəhmdil samaritliyə son göstəriş: “Get və mənim kimi hərəkət et!” ifadəsidir (X, 29-38). İsa peyğəmbər öz həvarilərinə də eyni sözlərlə müraciət etmişdir: “..onları İlahi Rəhməti (*Царствие Небесное*) təbliğ etməyə və xəstələri sağaltmağa göndərdi” (Lk.IX,2); « *ходя же проповедуйте, что приблизилось Царствие Небесное; больных исцеляйте, прокаженных очищайте, мертвых воскрешайте..* “ gedərkən təbliğ edin ki, İlahi Rəhmət yaxınlaşmışdır; xəstələri sağaldın, cüzamlıları təmizləyin, ölüləri dirildin” (Mf.X, 7-8). (*tərcümə müəllifindir*).

İsa peyğəmbərin bu müraciətini əsas götürərək, katolik kilsəsi ilkin təqib dövründə belə, inanlı xristianların evlərində müalicəxanalar açmış, XIV əsrdən etibarən isə Şərqdə və Qərbdə yerləşən monastırlar bu işlə məşğul olmuşlar. Hətta Böyük fransız inqilabı nəticəsində müalicə müəssisələri dövlət qurumlarına verilsə də, katolik kilsəsi bütün mümkün yollarla xəstələrə yardım edir, ruhaniləri dövlət xəstəxanalarına göndərməkdən çəkinmirdi. Bu fəaliyyətlərində katoliklər Hz. İsanın məşhur: “ Mən xəstə idim, siz Məni ziyarət etdiniz..” («*Я был болен, и вы посетили Меня*») (Mf. XXV, 35-40) hədisinə əsaslanırdılar.

Bu gün Katolik kilsəsi tibbi sahədə faydalı biotexnologiyaların inkişafına müsbət yanaşır və onlardan öz xəstəxanalarında istifadə edir. Papa VI Pavel həkimləri “həyat departamentinin ruhani xidmətçiləri” adlandıraraq, onların ilahi məsuliyyətinin yüksəkliyinə işarə etmişdir. Əslində, katolik kilsəsinin tibbi əxlaqı Hipokrat əxlaqına çox yaxındır və üstəlik bu əxlaqın mahiyyəti həyatın - İlahi əmanət, İsanın – xilaskar, xəstənin isə Tanrı övladı olması postulatları ilə zənginləşmişdir. Məhz bu baxımdan katolisizm həyat əleyhinə olan bütün hərəkətləri – evtanaziyayı, abortu, intiharı, uşaqlar və canlılar üzərində təcrübələri və s. daima pisləmişdir. Orta əsr mətnlərində, İntibah dövrü traktatlarında və müasir sənədlərdə katolik teologiyasının bu məsələlərə münasibətinin bariz nümunələri vardır.

Özəlliklə, Roma Katolik Kilsəsinin başçısı, Papa XII Piy (1939-1958-ci illər) tibbi etika mövzusunda böyük önəm vermişdir. Bunun konkret səbəbi onun papalığı dövründə İkinci Dünya müharibəsinin çoxlu sayda günahsız insan tələfatı, “insan hüquqları” nəzəriyyəsinin qəbul edilməsi, tibb elminin və biotibbi texnologiyaların sürətlə irəliləməsidir. İnsan hüquqları konsepsiyası sonrakı dövrlərdə Papa XXIII

İoann (1959-1964-cü illər) tərəfindən də müdafiə edilmişdir.

Müasir dövəndə katolik kilsəsi doğumun idarəedilməsi, sterilizasiya, abortun qanuniləşdirilməsi, gen mühəndisliyi, süni mayalanma, orqan və hüceyrə nəqli, evtanaziya, inkişaf etməkdə olan ölkələrdə sanitar-epidemioloji xidmətlərin yaradılması məsələləri ətrafında aktiv şəkildə müzakirələr aparır və qərarlar qəbul edir. Roma Papasının Bəyanatları – *Ensikliklər* sırasında ən çox əhəmiyyət kəsb edən *Veritatis Splendor* (1993) və *Evangelium Vitae* (1995) adlı müraciətlərdir ki, bunlarda İoann II Pavel ilk dəfə “bioetika” terminini işlətmış və aktual fundamental problemlərə münasibət bildirmişdir. Bu müraciətlərində Papa qətiyyətlə insanların “istehlak obyektı” kimi istismar olunmasının əleyhinə çıxmışdır: “İnsana tədqiqat obyektı kimi yanaşmaqla, istehlak obyektı kimi yanaşma arasında incə bir hədd var.. İnsanı Homo Sapiens növü adlandırmaq, onun ilahi varlığına qarşı təhqirdir. İnsana şəxsiyyət kimi yanaşılmalı, onun varlığı fərđi qəbul edilməlidir..”

Əgər bütün postulatları ümumiləşdirsək, o zaman katolik kilsəsinin bioetikaya münasibətini belə ifadə edə bilərik: xristian əxlaqı etikaya utilar yanaşmanın, azadlığın absolyutluğunun və naturalist sosiobiologiyanın əleyhinədir; İnsanın fiziki həyatı müqəddəs bir dəyərdir, buna görə də evtanaziya, abort, intihar və digər həyata qəsd etmə halları qəbul edilməzdir; Tibbi etikada əsas prinsip terapiya və ya tamlıq, pozulmazlıq olmalıdır; Tibbi və cərrahi (genetik) müdaxilələr yalnız insanın xilasını və sağlamlığın bərpası üçün ola bilər; Həm həkim, həm də xəstə həyat naminə məsuliyyət daşıyırlar; Və nəhayət, tibbi yardım vətəndaşın hüququ və cəmiyyətin borcudur, sağlamlıq üçün cəmiyyət məsuliyyət daşıyır və hər bir dövlət bu məsələyə lazımi diqqət və maddi köməklik göstərməlidir.

Pravoslav əqidəsi katolisizmin praktik və uyuşqan məsləhət vericiliyindən, eləcə də protestansizmin avtonom (muxtariyyətçi) etika tərəfdarlığından fərqlənir. Buna görə də ortodoks pravoslavlıq qeyri-liberallığına görə başqa xristian cərəyanları və dünyəvilər tərəfindən tənqidə məruz qalır.

Pravoslavlığa görə əxlaq – ilk növbədə, qəlb təmizliyidir (*блюдение сердца*). Qəlb təmizliyi uzun və məşəqqətli prosesdir, burada insan həya, vicdan, şəfqət və xilaskarlıq kimi məziyyətlərə malik olmalıdır. Buna görə pravoslavlıq biotibbi texnologiyaların yeni reallığını və müasir əxlaqı münasibətləri qəbul etmir, ona uyğunlaşmır, yalnız əsas ontoloji təmayülün təyin edilməsi lehinə çıxışlar edir. Pravoslavlıq daha az rasionaldır və özünün ilahi həqiqət anlayışını müstəsna və doqmatik

hesab edir. Bir çox rus mütəfəkkir sofistlərinə görə, rus dini-fəlsəfi fikri dini antropologiyaya fərqli yanaşır, patriotik və sxolastik yanaşımı aşıb keçərək həqiqi insan-pərvərlik zirvəsinə yetişir.

Başqa xristian cərəyanlarına qarşı daima tənqidi mövqedə olan pravoslavlıq özünün mənəvi antropologiya fərqliliyini iki əsas mövqeyində görür. Birincisi, antropologiyanın təmali məsələsidir. Katolisizm üçün bu təməl gerçəklikdirsə, pravoslavlar bunun öznütanımına – Tanrını, azadlığı, əxlaqı, məhəbbəti, gözəlliyi tanıma olduğunu iddia edirlər. İkinci cəhət, insanın İlahi Varlıq daşıyıcısı olmasındadır. Bu tənqiddə Allaha bənzərlik (*богоподобие*) mövcud olduğu üçün, abort və evtanaziya kimi hallar Tanrıya qəsd qismində olan cinayətlərdir.

Xristianlıq zətan abortu qətl hadisəsi ilə eyni tutur və şər əməllərdən sayır. Pravoslavıyanın mövqeyi dəyişməz qalmışdır - ilkin xristianlardan tutmuş bu günə kimi Şərq Kilsəsi uşaqsaldırmanı günahsız insanın məhvi kimi dəyərləndirmiş və bəraət verməmişdir. “Rus Pravoslav Kilsəsi sosial konsepsiyasının Əsasları”na görə, hamiləliyin məcburi yolla dayandırılması və ya abort ağır günahlar qismindədir: “Kanonik qaydalara görə, abort bir insanın qətlinə bərabərdir. Bu əminliyin mahiyyəti ondan irəli gəlir ki, insanın yaradılışı İlahi lütfün göstəricisidirsə, onun həyatına qəsd cinayətin bir növüdür.. Müasir dövəndə abortun geniş yayılması və təqdir olunmasını Kilsə bəşəriyyətin gələcəyinə təhlükə və mənəvi deqradasiya kimi qiymətləndirir. Bibliyaya və Müqəddəs Atanın təlimlərinə sadıq olanlar qadınların bu əməldə “seçim haqqı”nı və övladının taleyini həll etmək iqtidarını qəbul edə bilməzlər. Bundan başqa, unutmaz ki, abort qadının fiziki və mənəvi sağlamlığına da ciddi təhlükə yaradır”.¹

Eynilə evtanaziyaya mövqeyində pravoslavlıq qəti şəkildə bildirir ki, müalicəsinin mümkünsüzlüyünü bilən və sağalmasına ümidi olmayan xəstənin yalvarışlarına baxmayaraq, onu həyatdan məhrum etmək pravoslav həkim üçün böyük günahdır. Bu mövzu xristian etikasına ziddir, həkim isə Allah qarşısında insanların qatili deyil, təbibi olmağa qərar vermişdir. Xristian həkim klinik arqumentlərin bitdiyi məqamda belə, duaların gücünə, şəfa rəhminin əta olunacağına, ilahi şəfqətə ümidini itirməməlidir. Qanun evtanaziyayı icazə versə belə, pravoslav həkim bütün mümkün vasitə-

¹ *Orqan Transplantasyonu* (1985) İstanbul-Nobel Tıp Kitapevi

lərlə xəstəni günah sayılan istəyindən döndərməli və onun əzablarını yüngülləşdirməyə səy göstərməlidir. Rus Pravoslav Kilsəsi təkidlə evtanaziyanın qanunvericilik tərəfindən ləğv olunması istiqamətində işlər aparır. Bəzi mənbələrdə aktiv olmayan, passiv evtanaziyağa izin verilməsi barədə fikirlərə də rast gəlinir.

Pravoslavlığa görə, orqan transplantasiyasında qan və dəri köçürmələri caiz sayılır, digər orqanların köçürülməsinə isə ehtiyatla və xəstənin zərərinə olmadan yanaşmaq məsləhət görülür. Süni mayalanma məsələsi bir qədər mübahisəlidir. Keşişlərin bir qismi qadının ərinin icazəsi ilə başqa kişidən olan spermayla mayalandırılmasını məqbul sayır, bir qismi yalnız ərinin sperması ilə mayalanmaya müsbət yanaşır, digər qismi isə bunu qəti qadağan edir. Son dövnlərdə surroqat analıq mövzusu rus mühitində aktualıq kəsb edir. Özəlliklə zənginlərin və estrada ulduzlarının bu iyrenc tərcihləri pravoslav kilsəsinin narazılığı ilə qarşılanırsa da, qarşısızılmaz hal kimi davam etməkdədir. İş o yerə çatıb ki, bir sıra işbaz həkimlər və tibbi müəssisələr xüsusi klinikalar açıb surroqat qadınlar təklif edirlər. Qeyd etməliyik ki, bu sahədə, həmçinin süni mayalandırma banklarının mövcudluğunda qonşu Gürcüstan bəlli bir üstünlüyə malikdir.

Rus Pravoslav Kilsəsi diaqnostikada tibbi-genetik metodlardan istifadənin mümkünlüyünü qəbul etsə də, etiraf edir ki, insanların düçar olduğu xəstəliklərin böyük əksəriyyəti irsi əlamət daşıyır. Kilsə xüsusilə diqqətə çatdırmaq istəyir ki, xəstəliklər “mənəvi təməllərin unudulması, bədnam həyat tərzinin yaşanması nəticəsində” yaranır. Və bu tip günahlar mənəvi paklanma prosesindən keçməlidir.

Pravoslav Kilsəsi həkimlərin fəaliyyətini ümumən təqdir edir, lakin hesab edir ki, insan toplumlarının həyatına süni şəkildə müdaxilə etmək, onu genetik “mükəmməlləşdirmək” – insan xülqü barədə Allahın əhkamlarına tərs gələn müdaxilədir. Genetik terapiyanın əsas şərti pasiyentin razılıq verməsidir. Özəlliklə ən qorxunc təhlükə cinsi hüceyrələrin genetik terapiyası ilə bağlıdır, çünki bu, nəsil-dən-nəsilə keçən genomun dəyişdirilməsinə, yeni mutasiyalara, insan və ətraf mühit arasındakı tarazlığın destabilizasiyasına gətirib çıxaracaqdır.

Genetik testlər aparılmasını və genetik identifikasiya pasportlarının yaradılmasını mümkün və labüd sayan Rus Pravoslav Kilsəsi, eyni zamanda, bu sahədə baş verə biləcək sui-istifadələr barədə xəbərdarlıq edir. Kilsə hesab edir ki, pasiyent və onun ailəsi üçün bu testlər ağır mənəvi yük ola bilər. Bu prosedurların keçirilməsi zamanı şəxsiyyətin azad seçiminə hörmətlə yanaşılması əsas şərtlərdən biri olmalı-

dır. Eynən Pravoslav Kilsəsi doğrulacaq uşağın cinsiyyətini öyrənmək məqsədi ilə keçirilən prenatal diaqnostikanı da əxlaqa zidd hesab edir. Bu metod yalnız qüsurlu və xəstəliklərin təyin edilməsi üçün tətbiq oluna bilər.

Rus pravoslaviyasının genetik texnologiyalara etik yanaşmalarının hüquqi bazasında milli və beynəlxalq qanunvericilik aktları yer alır. Qanunvericiliyin müstəsnalığına baxmayaraq, Rus Pravoslav Kilsəsi dini-etik dəyərlərin bərpası uğrunda mübarizəsini bir an belə dayandırmır.

Protestant etikasının təməli – məsuliyyət anlayışıdır. Öz məsuliyyətini dərk edən şəxs Tanrının sözünü və ilahi vəzifəsini anlayın, eləcə də Müqəddəs Kitablara etiqad edən şəxsdir. Protestant anlayışına görə, məsuliyyət yaxşı və pis əməllərlə heç bir əlaqəsi olmayan bir vəzifədir, o sadəcə tələb olunan məqama yetişmək üçün axtarış, səy və hərəkətin bir formasıdır. Eyni zamanda, belə bir məsuliyyət şüurlu seçim və məntiqi təfsirlə əldə edilir. Kor-koranə hər tapşırığı yerinə yetirmək yox, etik həqiqəti səbr və ardıcılıqla əxz etmək lazımdır.

Protestantlıqda kilsə aparıcı və həlledici rol oynamır, onun absolyut hakimiyyəti və doqmatik qərarları olmur. Hərçənd ki, etiqad baxımından doqmalar əlbəttə ki, vardır, lakin etik ehkamlar yaratmaq protestant kilsəsinin funksiyası deyildir. Kilsə bir icmadır, burada hər bir dindar öz məsuliyyətini daşıyır. Bioetika məsələlərinə münasibət bildirməsini protestant kilsələrindən rica edəndə çox maraqlı bir bəyanat verilmişdir. 1987-ci ildə Fransanın Protestant Federasiyası belə müraciətlə çıxış etmişdir: “Bu gün ictimaiyyətə təklif olunur ki, etik mahiyyət daşıyan elementlərə münasibət bildirsinslər.. Söhbət təvazö və itaətkar çağırışlardan gedirsə, bizim kilsəyə mənsub olan, İsa Məsihin Bibliya şahidləri tərəfindən təsdiqlənən ilahi kəlamlarını əsas götürən qadın və kişilərdən ibarət icmamız Müqəddəs Ruha müraciətlərində yanlışığa yol verə bilər. Biz bu təklifləri dindarlarımız üçün yalnız istiqamət kimi götürə bilərik, nə qədər olmasa da bioetika bəşəri problemdir və həyat naminə əxlaqa səsliyəir..”¹

Protestant kilsəsi etik teologiyaya ciddi yanaşsa da, vaciblik əhəmiyyət kəsb etmir və müxtəlif rəylərin mümkünlüyünü qəbul edərək özünəxas qərarlar qəbul edir. Bu günə qədər bioetika problemlərinə dair protestant mövqelərini əks etdirən

¹ Kerimov, İ. (2010). “*Tibbi etikanın və bioetikanın qarşılıqlı münasibətlərinin təhlili*”, (doktorluq dissertasiyası, doctoral dissertation). Bakı.

30-dan çox rəsmi qərar dərc edilmişdir. Ümumdünya Kilsələr Şurasının 300-dən artıq dini icmasını birləşdirən “Kilsə və Cəmiyyət” departamenti tərəfindən 1989-cu ildə bu mövzuya dair geniş sənəd təqdim olunmuşdur. Protestant ilahiyatçılar tez-tez etik məsələlər barədə elmi publikasiyalarla çıxış edirlər. Hal-hazırda Geydelberqdə (Almaniya) Hartviq fon Şubertin rəhbərliyi altında yevangelist kilsəsinin tədris müəssisəsi bu sənədlərin nəşri ilə məşğuldur.

Bioetikanın bütün mövcud problemlərinə protestantların münasibətini belə aydınlaşdırmaq olar: insan Allahın yaratdığıdır və bu varlıq öz fitrəti üzərində heç bir manipulyasiya edə bilməz. İnsan həyatını bioloji proses kimi qəbul etmək olmaz, onun zahiri Rəbbindən, daxili isə mənəviyyatdan (məhəbbət, ünsiyyət, məsuliyyət və s.) bəhrələnmişdir. Biotexnologiyalar yaxşı və ya pis ola bilər, onlardan istifadə zamanı yenə də əsas prinsip məsuliyyət olmalıdır. Bu məsuliyyət konkret norma və qanunlarla tənzimlənməli, zamanın tələbinə cavab verməlidir. Ümumiyyətlə, protestantlığın özünəməxsus muxtariyyətini nəzərə alarsaq, başqa xristian cərəyanlarının teoloji postulatları ilə oxşar və fərqli cəhətlərini müşahidə edə bilərik.

Orqan transplantasiyasına müsəlman fiqhinin münasibəti

İslam alimləri və orqan transplantasiyasına icazə verən digər dini qurumlar¹ ümumiyyətlə zərurət qarşısında qalan müsəlmanın haram olan bir şeyi etməsinə, dinin təmiz saymadığı və qadağan etdiyi hər hansı bir şeylə müalicə olunmasına icazə verən ayə və hədisləri, eləcə də bunlardan çıxarılaq ortaya qoyulan fiqhi qayda və ictihadları dəlil kimi irəli sürmüşlər. Onlar ilk növbədə Qurani-Kərimin aşağıda verilən ayələrini dəlil gətirmişlər ki, həmin ayələrdə Uca Allah belə buyurur:

“O (Allah) sizə ölmüş heyvanı, (axar) qanı, donuz ətini və Allahdan başqasının adı ilə (bütələrin və s. adı ilə) kəsilənləri (yeməyi) qəti haram etmişdir. Lakin naəlac qaldıqda (başqasının malını) zorla mənimsəmədən və həddi aşmadan (zəruri ehtiyacı ödəyəənə qədər) bunlardan yeməyə məcbur olan kimsənin heç bir günahı yoxdur. Allah bağışlayandır, rəhmlidir!”²

¹ Diyanət İşləri Başqanlığı Din İşləri Yüksək Kurulu 1980-ci il tarixdə 396/13 nömrəli qərarlar; İslam Konfransı Təşkilatının nəzdində olan İslam Fiqh Akademiyası 1988-ci il tarixdə 4,1 sayılı qərarında verilən fətva.

² “əl-Bəqərə”, 173. Eyni məzmunlu ayə və hədislər üçün bax: “əl-Maidə”, 3; “əl-Ənam”, 119, 145; Əbu Davud, “Ətimə”, 31.

“...hər kəs bir kimsəni öldürməmiş (bununla da özündən qisas alınmağa yer qoymamış) və Yer üzündə fitnə-fəsad törətməmiş bir şəxsi öldürsə, o, bütün insanların öldürmüş kimi olur...”¹

İslam hüququna görə, orqan və hüceyrə transplantasiyasının caiz olmadığı, caiz olduğu və şərti-caiz olduğu görüşlər vardır. Bu prosesin caiz olmadığını ifadə edən görüşlər bunlardır:

- Uca Allah insana bədənini sadəcə istifadə edib, ruhun onun içində yaşaması üçün yaratmışdır. Buna görə də insanın öz bədənini və ya bədən üzvlərindən hər hansı birini nə satma, nə də hiylə şəklində heç cür istifadə etmə hüququ yoxdur. Çünki insan öz dırnağına belə, sahib deyil və əgər istifadə hüququ insanların iradələrinə buraxılırsa, o zaman anarxiya olar. Azadlıq Allahın əmrləri daxilində mövcuddur. Bu səbəblə xəstə biri üçün sağlam olan bir şəxsdən orqan almaq caiz deyildir. Elə isə orqan nəqlinə qətiyyənlə icazə verilməyəcəkdir və bu, haramdır.²

- Allah vermiş olduğu nemətlər qarşısında insanın lazımı şəkildə şükür etmədiyini açıqladıqdan sonra onu öldürüb sonra da qəbrinə qoyacağını bildirməkdədir. Həmçinin, bu ayə ölünün bütün olaraq basdırılmasının vacib olduğuna dəlalətdir. Deməli, nə vəsiyyət yolu ilə, nə də ailə böyüklərinin razılığı ilə orqan nəqlinə mübah demək mümkün deyildir. Çünki orqan nəqlinin caiz olmadığı fikrinin əsasını təşkil edən ana fikir insanın mükərrəm olmasıdır. Bu səbəblə də onun orqanları başqalarına nəql edilərək onlar tərəfindən istifadə edilməyəcəkdir. Orqan nəqlinin caiz olduğunu deyənlər əslində küfr edirlər. Çünki çətin vəziyyətdə qaldıqda nəql həyata keçirilərsə, nəql edənlər asi olacaqlar və bu səbəblə də onlar Allahdan bağışlanma diləyərək günahlarının əfv olunmasını istəməlidirlər.³

Bundan başqa, orqanın kəsilməsi və ya alınmasına razı olan, həmçinin bunu əmr edən şəxsə qisas hökmünün lazım olacağını deyənlər də var. Malikilər, Zeydilər və Zahirilər bu görüşdədirlər. Hənəfilərdən isə İmam Züfər deyilən fikirləri dəstəkləyir.⁴

İnsan orqan və hüceyrələri transplantasiyasının caiz olduğu barədə görüşlər isə bunlardan ibarətdir:

1“əl-Maidə”, 32.

2 “Orqan Transplantasyonu” (1985), (s. 120).

3 Akaltun, Nevzat (1979), (s. 121).

4 Yenə orada, (s. 123).

- İnsan kainatın əsasıdır. İnsanın Allah qatındakı dəyərini heç bir meyar ölçə bilməz. Bu səbəblə Allah bir insanın öldürülməsini günah olaraq bütün insanların öldürülməsinə bərabər tutmuş və buna cavab olaraq da bir insanı təhlükələrdən qurtararaq həyatına davam etməsinə səbəb olan şəxsin də bütün insanlara həyat vermiş kimi savab alacağını bildirmişdir. Bununla əlaqədar olaraq Qur`ani-Kərimdə belə buyrulur:

“...hər kəs bir kimsəni öldürməmiş (bununla da özündən qisas alınmağa yer qoymamış) və Yer üzündə fitnə-fəsad törətməmiş bir şəxsi öldürsə, o, bütün insanları öldürmüş kimi olur. Hər kəs belə bir kimsəni diriltə (ölümdən qurtarsa), o, bütün insanları diriltmiş kimi olur...”¹ Deməli, İslam dininin daim asanlıqı əmr etməsi və insanın istifadəsində olan hər vəziyyətdə onun xeyrini qoruması kimi xüsuslar orqan nəqlinin caiz olduğunu ifadə edir.²

- Orqan nəqlinin caiz olmadığını iddia edənlərin fikrincə, ölünün orqanları nəcisdir. Aşağıdakı maddələr isə bunun əksini söyləyir:

1. Müsəlman nə həyatda ikən, nə də ölümündən sonra nəcis deyildir. Bu mənanı isbat edən hədislər vardır. Hədislərdən birində deyilir ki, cünub ikən Həzrət Peyğəmbərə (s) görünməmək üçün yolunu dəyişdirmək istəyən Əbu Hureyrəyə Rəsulullah (s) **“Sübhənallah! Müsəlman nəcis olmaz!”** – deyə buyurmuşdur.³

2. **“...Müşriklər** (batınları xəbis, etiqadları puç və iyrenc olduğuna, su başına çıxdıqdan sonra yuyunmadıqlarına, dəstəmaz almadıqlarına və cənabət qüslü etmədiklərinə görə), **doğrudan da, mürdardırlar...”**⁴ ayəsi onların yalnız mənəvi cəhətdən nəcisliklərini ifadə edir. Bir cisim kimi onlar nə ölü, nə də həyatda ikən nəcis deyillər. Belə olsaydı əhli-kitab qadınlarla evlənmək caiz olmazdı. Onların nəcasəti şirk kimi mənəvidir, maddi deyildir. Ayrılan bədən üzvlərinin nəcasət və ya təmizlik baxımından hökmü, ayrılmadan əvvəlki hökmünə bağlıdır. Dolayısı ilə alınan üzvlər təmizdir, “nəcis olduğuna görə caiz deyil” hökmü isə keçərsizdir.

Bununla yanaşı, belə hərəkət həm də fədakarlığın nümunəsidir. Fədakarlıq isə ayə və hədislərdə davamlı olaraq təşviq edilməkdədir.⁵ Bu, ölüyə hörmət baxımından qadağan edilən müsləyə (ölünün qulaq, burun və s. yerlərinin kəsilməsi) bənzə-

¹“əl-Maidə”, 32.

² Bax: Avrasiya Fetva Meclisi 2. Toplantısı sonucları (2018)

³ İmam Buxari, “Qüsl”, 23.

⁴“ət-Tövbə”, 28.

⁵“əl-Həşr”, 9.

məməkdədir. Faydalı, lazımi və zəruri şərtlər daxilində cəsədə toxunmaq, yarmaq, bəzi orqan və hüceyrələrini alaraq yaşayan insanların əziyyətlərini sakitləşdirmək, sağlamlığına qovuşmasını təmin etmək caizdir. Bunları haram qılan heç bir ayə və ya hədis yoxdur. Tam əksinə, insanları elmə və araşdırmağa, yaxşılığa və yardımlaşmağa təşviq edən yüzlərlə ayə və hədis autopsiyanı da, orqan nəqlini də müsbət davranış və hərəkətlər sırasında görməkdədir.

Zərurətlərin qadağaları aradan qaldırması, ehtiyacın haramı qanuniləşdirməsi prinsipi də ayələrə əsaslanmaqdadır. Zərurət zamanı kişidən qadına, qadından kişiye, ölən bir şəxsdən həyatda olan bir xəstəyə üreyin nəql edilməsi caizdir.¹ Nəticə etibarilə orqan nəqlini haram qılacaq heç bir səbəb qalmır və nəqlin halal olduğu görünür.

- İstər ölü, istərsə də canlı olsun, orqan nəqli caizdir. Donor ölü isə istər vəsiyyət etsin, istərsə etməsin, yenə caizdir. Çünki canlıni həyatda saxlamaq zərurəti üzrləri mübah qılar. Donor canlı olub da onun ölümünə səbəb olacaq (ürək və ciyərlər kimi) və ya vəzifəsini edə bilməyəcək hala gətirəcəksə (əl və ayaqların bərabər alınması kimi), istər icazəsi olsun, istər olmasın, nəql caiz deyil, haramdır. Lakin böyrək və ya gözlərin birisi, yaxud da dişlərdən biri və ya qanın bir hissəsi olsa, donorun icazəsinə bağlı şərtlər daxilində caizdir. Buna görə də sağlam olan bir şəxsin böyrəyinin həyatı təhlükədə olan bir xəstəyə mütəxəssis həkimlərin nəzarəti altında verilməsinə icazə verilmişdir.²

Orqan və hüceyrə nəqlinə şərti-caiz deyənlərin fikirlərini isə belə xülasə etmək olar:

Səhhəti zəiflətməyib, çalışmağa maneçilik törətməyən orqanların (böyrək, göz və dişlərdən biri və ya qan nəqləri kimi) şəxsin icazəsi olmadan nəqləri haramdır. Şəxsin icazəsi olduğu zaman haram deyənlər olsa belə, bu, sağlam bir sənədə əsaslanmamaqdadır. Nəql yalnız bu sahədə mütəxəssis həkimlər tərəfindən və müvəffəqiyyət dərəcəsi yüksək ehtimalı olduğu halda edilməlidir. Əks təqdirdə edilən nəql boş yerə hər iki tərəfə əziyyət mənasına gələcəkdir.

Canlı donordan orqan alınıb həyatını qurtarmaq və ya itirdiyi orqanının vəzifəsini davam etdirmək üçün çətin vəziyyətdə qalmış başqa bir insana nəql edilməsi

¹ Akaltun, Nevzat (1979), (s. 238).

² Göneç, Halil (1990), "Günüümüz Meselelerine Fetvalar", İlim Yayınları, İstanbul 1990, II, 253.

caizdir və bu, orqanı alınmış şəxsə nəzərən insanın kərəmətini pozmaz. Eyni zamanda, bunda böyük bir məsləhət vardır.

Nəqlin dini baxımdan təqdirəlayiq olması bir sıra şərtlərə bağlıdır ki, həmin şərtlər bunlardan ibarətdir:

- Nəqlin donora zərəri olmamalı;
- Donor orqan və ya hüceyrəni öz istəyi ilə vermiş olmalı;
- Nəql üçün başqa çarə tapılmamış olmalı;
- Nəql ümumiyyətlə və ya adətən müvəffəqiyyətli olmalı;
- Donor və alıcı vəziyyətindəki şəxslər arasında din birliyi olmalı;
- Orqan alınarkən insani və islami prinsiplərə riayət edilməli;
- Ölənlərin şəxsin açıq və ya gizli icazəsi olmalı;
- Ölənlərin şəxsin yaxınlarının icazəsi olmalı, şəxsiyyəti bilinməyən ölümlərdə isə müsəlman vəliyyul-Əmirin (dövlət rəisi) icazəsi olmalı;
- Alıcının orqana ehtiyacı və həyatı ona bağlı olmalı, bunun üçün dininə, əməli və elminə etibar edilən həkimlərin şəhadəti olmalı;
- Nəql donorun bədənində hər hansı bir xəsarət yetirməməli;
- Nəqlin müqabilində maddi mənfəət olmamalı;
- Donor ölmüş olmalı;
- Alıcı nəqlə razı olmalı;
- Böyrək nəqlində xəstənin əvvəlcədən daimi böyrək xəstəliyi olmamalı;
- Donor vəziyyətindəki xəstələr dörd yaşından kiçik olmamalı;
- Donor, məsələn, xərçəng kimi ümumi sistematik xəstəlikli olmamalı;
- Orqan nəqllərinin hər hansı bir mübahisəyə səbəb olmaması üçün dövlət tərəfindən qanunlarla tənzimlənməli.¹

Bütün bunlarla yanaşı, xəstənin özü və ailəsi xəstəlik haqqında tamamilə məlumatlandırılmalı, xroniki dializ qarşısında nəqlin müvəffəqiyyəti və riskləri haqqında geniş informasiya ilə təmin edilməlidirlər. Belə vəziyyətlər üçün ideal olan bütün ailə fərdlərinin birliyidir. Xəstə ateroskleroz olmadıqdan sonra yaşının nəql üçün heç bir maneəsi yoxdur. Əksər hallarda xəstənin yaşı 50-dən çox olarsa, bu, ehtimal edilən riski də artırır. Buna görə də belə xəstələr üçün müəyyən yaş limiti qoyulmuşdur, ən yuxarı yaş həddi 55, ən aşağı hədd isə 5 yaş olaraq qəbul edilmişdir. Eyni zaman

¹ <http://islamilmihali.net/dini/soru-cevap/458-organ-nakli-kan-vermek-diyanet-fetva.html> (26.10.2009).

da, xəstələr mənəvi baxımdan normal və yetkin şəxslər olmalıdırlar.

Zərurətlər öz miqdarı qədərinə tabe tutulur. Buna görə də nəql edilən orqan ayaq altına atılacaq vəziyyətə gəlməməlidir.¹ Ölənlər şəxsin icazəsinin olması ilə yanaşı, “açıq və ya gizli şəkildə vəsiyyət edərək bilinən bir şəxsə və ya şəxslərə, yaxud sadəcə öz dinindən olanlara və yaxud da öz millətindən olanlara verilə bilər” şəklində qeyd olduğunda buna riayət edilməlidir.²

Xülasə olaraq orqan və hüceyrə nəqlini caiz olma baxımından belə ümumiləşdirmək olar:

Nəqlin heç bir şəkildə edilə bilməyəcəyini ifadə edənlərin fikirləri qatı, istifadə etdikləri dəlillər isə kifayətsiz görünməkdədir. Bununla yanaşı, nəqlə mütləq mənada caiz demək də cəsarət tələb edən bir məsələdir. Problemlərə həll axtarılanda sadəcə həmin günün şərtləri deyil, eyni zamanda, gələcəkdə baş verə biləcək vəziyyətlərin də göz önünə gətirilməsi vacib şərtidir. Bu baxımdan, həkimlər bu gün nəqlə mütləq icazə verdikləri təqdirdə nəql üzərində işləyərək transplantasiyanın inkişafında irəliləyiş etsələr də, bunun xaricində yeni alternativlər gündəmə gələcək və müxtəlif problemlər yaranacaqdır. Məsələyə dövrümüzdəki tibbi irəliləyiş nöqtəyi-nəzərindən yanaşdıqda, bu gün üçün transplantasiya yeganə həll kimi görünməkdədir. Deməli, orqan və hüceyrə nəqli şərti-caiz şərtlərinə uyğun olaraq məqbul bir şəkildə həll ola bilər.

Nəticə

Azərbaycanda "İnsan orqan və (və ya) toxumalarının transplantasiyası haqqında" Dövlət Qanunu 1999-cu ildə qəbul edilmiş və AR Prezidenti Heydər Əliyev tərəfindən imzalanmışdır. Preambluasına əsasən, bu Qanun müasir elmi nailiyyətlərə və tibbi təcrübəyə əsaslanaraq insan orqan və toxumalarının transplantasiyası (köçürülməsi) ilə bağlı münasibətləri tənzimləyir. Lakin 2018-ci ildən etibarən Azərbaycanda orqan köçürülməsi ilə bağlı Milli Məclis tərəfindən yeni qaydalar hazırlanmağa başlanıb. Belə ki, Azərbaycanda beyin ölümü gerçəkləşən şəxslərdən orqan nəqlinin həyata keçirilməsi üçün icazənin alınmaması məsələsi gündəmə gəlib. Və-

¹ Karaman, Hayreddin, (2011), (s. 245).

² Akaltun, Nevzat (1979), (s. 129).

fat edən bir şəxsin orqanı başqa bir insanın yaşaması üçün istifadə oluna bilər. Bundan başqa uşaq orqanlarının köçürülməsi də təklif olunur. Bunlar Milli Məclisin Səhiyyə Komitəsində orqan nəqlinin genişləndirilməsi ilə bağlı iclasda təklif olunub.

1999-cu ildə qəbul olunan "İnsan orqan və (və ya) toxumalarının transplantasiyası haqqında" qanuna əsasən şəxs sağlığında donorluğa yazılı razılığını bildirərsə, ölümündən sonra transplantasiya məqsədilə onun orqan və (və ya) toxumalarından istifadəyə icazə verilir. Qanun buna icazə versə də, bu günə qədər Azərbaycanda hələ də belə əməliyyat icra olunmayıb. Qanunun tələbinə əsasən orqanın bağışlanması könüllülük əsasında həyata keçirilir. Orqanın satılmasına icazə verilmir və buna görə qanunvericilikdə sərt cəza qaydaları mövcuddur.

Diogər tərəfdən, cəsəddən orqan transplantasiyasının aparılmaması ilə bağlı Azərbaycanda əsas problem beyin ölümü diaqnozunun qoyulmaması və rəsmi təlimatlarının olmamasıdır. Son 3-4 ildir ki, meyitdən daxili orqanların transplantasiyası təlimatları ətrafında səhiyyə nazirliyində konsepsiya hazırlanır, baza sisteminin yaradılması məsələsi müzakirə edilir. Hazırda əsas transplantoloji mərkəz sayılan Neftçilər xəstəxanasında qaraciyər və böyrək transplantasiyası yalnız canlı qohum donordan edilir və 2008-ci ildən bu günə qədər 294 böyrək, 96 qaraciyər köçürülüb. Akademik Mirməmməd Cavadzadə adına Respublika Klinik Uroloji xəstəxanasında hazırda 200-ə yaxın insan böyrək köçürülməsi üçün növbədədir, digər orqan köçürülməsinə ehtiyacı olan insanların sayı ilə bağlı rəqəmlərin statistikasını isə aparılmır. Eləcə də, Dövlət Statistika Komitəsindən verilən məlumata görə, Azərbaycanda orqan köçürülməsinə ehtiyacı olan və artıq köçürülmüş insanlarla bağlı statistika aparılmır. Qanuna əsasən, Azərbaycanda ürək, ağ ciyər (ürək-ağ ciyər kompleksi), böyrəklər, qara ciyər, mədəaltı vəzi və onların seqmentləri, sümük iliyi, gözün buynuz qişası və siyahısı müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən müəyyən edilən digər orqan və (və ya) toxumalar transplantasiya obyektinə ola bilər. Cinayət Məcəlləsinə görə, hər hansı bir insan orqanlarının və ya toxumalarının alqı-satqısı və onların transplantasiya məqsədilə götürülməsinə məcbur edilərsə qarşı tərəfə ən az 2000 manatdan 5000 manatadək cərimə və ya üç ilədək həbs cəzası gözləyir. Eyni zamanda, təəssüflə qeyd etməliyik ki, Azərbaycan Tibb Universitetində transplantologiya üzrə dərslər, cərrahiyyə ixtisasında orqan köçürülmə adı altında təqribən 3-4 dərslər keçirilir, lakin ixtisas kimi bu sahə tələbələrə tədris olunmur.

2019-cu ildə Azərbaycan Milli Məclisi yaz sessiyasında “İnsan orqan və (və ya) toxumalarının transplantasiyası haqqında” qanuna dəyişiklik layihəsini müzakirəyə çıxarmışdır. Dəyişiklik, əsasən, beyin ölümü keçirən insandan donor kimi istifadə edilməsini nəzərdə tutur. Bununla ələqədar qanunun “Əsas anlayışlar” bölməsinə “ölü donor-ölü donor – beyin ölümü, ürək ölümü və ya bioloji ölüm meydana gəlmiş 1 yaşdan yuxarı şəxs” cümləsi əlavə olunub.

Bundan başqa, “Canlı donor - öz orqan və (və ya) toxumalarını könüllü olaraq xəstə şəxslərə köçürmək üçün verən fəaliyyət qabiliyyətli 18 yaşdan yuxarı sağlam şəxs” cümləsi də əlavə edilir. Hazırkı qanunun 9-cu (Transplantasiya məqsədilə meyitdən orqan və (və ya) toxumaların götürülməsi) maddəsində edilən dəyişikliyə əsasən, şəxs sağlığında meyitinin, orqan və toxumalarının transplantasiya, tədris və elmi məqsədlərlə istifadə edilməsinə yazılı razılığını verərsə, ölümündən sonra onun meyi, orqan və (və ya) toxumaları istifadə oluna bilər. Şəxs sağlığında bu məsələyə münasibətini bildirməyibsə, ölümündən sonra yaxın qohumlarından hər hansı birinin (həyat yoldaşı, həddi buluğa çatmış övladı, valideyinlərindən biri, qardaş –bacılarından biri), və ya qanuni nümayəndəsinin icazəsi ilə onun orqan və (və ya) toxumalarının transplantasiya, tədris və elmi məqsədlə götürülməsinə yol verilir.

Layihəyə əsasən, qəzalar və ya təbii fəlakətlər zamanı beyin ölümü baş verən, sağlığında donorluqdan yazılı şəkildə imtina etməyən və yanında razılıq vermək üçün yaxını olmayan şəxslərdən transplantasiya, tədris və elmi məqsədlərlə orqan alınmasına icazə verilə bilər. Bu halda məhkəmə - tibbi eksperti məlumatlandırılır, orqan və toxumaların alınması onun iştirakı ilə həyata keçirilir (ekspert iştirakının zəruri olmamasını bəyan edərsə, orqan və toxumaların alınması bitdikdən sonra həkimlərin əməliyyat qeydləri məhkəmə tibbi müayinə və autopsiya protokoluna yazılmalı və sənədlərə əlavə edilməlidir). Gözün buynuz qişası kimi meyit üzərində dəyişiklik etməyən toxumalar hər hansı bir icazə və vəsiyyət olunmadan da alın bilər. Meyitdən alınmış orqanların transplantasiyası növbəli qaydada, tibbi göstəriş əsasında öncəliklə Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarına olunmalıdır.

Qanunun 10-cu (Meyitdən və ya ölüm vəziyyətində olan şəxslərdən transplantasiya məqsədi ilə orqan və toxumaların götürülməsi vaxtının müəyyən edilməsi) maddəsinə edilən əlavəyə əsasən, bioloji ölüm qərarı mütəxəssis həkim briqadası tərəfindən ölümü təsdiq edən inkaredilməz dəlillər əsasında verilir. Həkim briqadası

müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən müəyyən edilir və ən azı iki mütəxəssisdən (neyrocərrah (və ya nevropatoloq), anestezioloq və reanimotoloq) ibarət olur. Beyin ölümü faktının təyin edilməsi ölümün baş vermə tarixi, saati, ölümün necə təyin olunduğu (hansı test, müayinə üsulu) göstərilməklə protokollaşdırılır, ölümü təyin edən həkimlər tərəfindən imzalanır və möhürlənir. Beyin ölümü faktının təyin edilməsi protokol donor orqanının alındığı tibb müəssisəsində 15 (on beş) il saxlanmalıdır.

11-ci “Meyitdən orqan və (və ya) toxumaların götürülməsinə icazə verilməsi” maddəsinə əsasən, meyitdən transplantasiya məqsədi ilə orqan və (və ya) toxumaların götürülməsinə tibb müəssisəsinin baş həkimi tərəfindən icazə verilir. Yeniliyə əsasən isə, meyitin məhkəmə-tibb ekspertizası zəruridirsə, orqan və (və ya) toxumaların götürülməsi prosesi məhkəmə-tibb ekspertinin iştirakı ilə aparılır və ya ekspertiza orqanlar alındıqdan sonra həyata keçirilir. Qanuna əlavə edilən 11-1 “Ölü donorum və hissələrinin xaricdən gətirilməsi və göndərilməsi” maddəsinə görə, ölü donorum və hissələrinin transplantasiya, tədris və elmi məqsədlərlə xarici ölkələrdən gətirilməsi və ya xaricə göndərilməsi müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən müəyyən edilmiş qaydada həyata keçirilir. Əlavə edilən 4-1 “Ksenotransplantasiyanın qadağan olunması” maddəsində ksenotransplantasiyanın qadağan olunduğu əks olunub. Ksenotransplantasiya insan orqanlarının heyvana, yaxud heyvan orqanlarının insana köçürülməsidir.

Xatırladaq ki, qanun layihəsi parlamentin 2018-ci il yaz sessiyasında müzakirəyə çıxarılsa da, deputatlar layihədə bəzi detalların yenidən işlənilib hazırlanmasının vacibliyini vurğulayıblar. Təəssüflə qeyd etməliyik ki, belə vacib bir sənədin müzakirəsində coxkonfessiyalı ölkənin dini postulatları nəzərə alınmamışdır.

Ədəbiyyat

1. *Qur`ani-Kerim* (2008), Tercume Z.Bunyadov, V.Memmedeliyev. Bakı: “Qismet”
2. Abdullayev, A. (2010). “*Bəzi muasir tibbi ameliyatlara İslamın baxışı*” (magistr dissertasiyası, masters dissertation), BİU Zaqatala şöbəsi.
3. Akseki, A.H. (1991). *Ahlak İlmi ve İslam Ahlakı*. Ankara: Nur yayınları.
4. Akaltun, N. (1979). “*Seçme Fetvalar*”: Ankara Diyanet yayımları

5. Aliyeva, Mehriban (2005). *Evtanaziya i problema qumannosti v medisine: Avtoreferat dissertasiy kandidata filosofskix nauk*. Baku.
6. Avrasiya Fetva Meclisi 2. *Toplantısı sonuc bildirgesi*. İstanbul 20.02.2018. TC Din hizmetleri Müsavirliğinin 040,12 sayılı mektubu.
7. *Bibliya* (1983). İzdanie Moskovskoy Patriarxii
8. Dayri, Ahmed (2011). *Novaya era v biomedisine: kakova pozisiya musulman?* Sayt: www.islamonline.net
9. Fakher, Ben Hamida (2009). *Musulmanskaya moral, medicina i biotexnologiyii*, Sayt Rossiyskoqo komiteta po bioetike pri UNESCO
10. Halil Gönəç (1990). *“Gunumuz Meselelerine Fetvalar”*: İstanbul - İlim yayınları
11. Karaman, Hayreddin. (2011). *Halallar və haramlar*. Bakı- “İpekyolu”
12. Kerimov, İ. (2010). *“Tibbi etikanın ve bioetikanın qarşılıqlı munasibetlerinin tehlihi”*: (doctoral dissertation). Bakı.
13. Kollanj, Jan-Fransua. (2009). *Bioetika i protestantizm* (Proyekt Obrazovanie) Ros.Komitet po bioetike pri UNESCO
14. Kondratyev F.V. (2005). *Pravoslavno-eticeskie aspektı evtanazii: Krimskiy klub bioetiki i ekoloqii*. Sayt: bioeticsclub.narod.ru
15. İmam Buhari (2005). *Edebül-Müfred. Müslümanın Edep ve Ahlakı*. İstanbul, Motif yayınları
16. Qafarov, Anar. (2018). *“Çokkültürlülük: İslam medeniyeti, felsefesi ve ahlak düşüncesi merkezli bir okuma”* Metafizika Jurnalı, 1(1) Vol. 1, № 1, Serial № 1
17. Qoryanov, Konstantin (Yepiskop Tikhvinskiy). (2009) *Bibleyskaya antropologiya i medicina: Tserkovno-obshestvenniy Sovet po biomedisinskoy etike*.
18. Quliyev M. (2013). *“İslam Fiqh Akademiyasının muasir meselelerle bağlı qarırları ve onların tehlihi”*(magistr dissertasiyası, masters dissertation), BİU Zaqatala shobesi
19. Memmedeliyev, Vasim. (2016). *“Qur`an ve elm”*. Bakı-“Qismet”
20. Mustafayeva, Ayten ve dgr.and others (2011). *Transplantologiyada donor ehtiyatlarının bolushdurulmesine dair: www.ihr-az.org*
21. Muhammedova, Z.M. (2007). *İslamskaya bioetika v istoriceskom aspekte: Tashkentsoy Medisinskoy Akademii: www.rpam.uzsci.net*
22. *Orqan Transplantasyonu* (1985) İstanbul-Nobel Tip Kitapevi
23. *Osnovi sosialnoy konsepsii Russkoy Pravoslavnoy Tserkvi* (2000) İzdanie Moskovskoy Patriarxii
24. Sqrecca, Entoni (2009). *Katoliceskaya tserkov i professiya vraca: (Proyekt Obrazovanie) Ros. Komitet po bioetike pri UNESCO* (Accesed in Dec 16,2009)
25. Shirazi, Makarim Naser (2019). *Shariat hokmlerinin izahi*. Bakı - “Zerdabi neshr”

26. Steinbock, Bonnie (2007). *The Oxford Handbook of Bioethics*. Oxford Univ. Press.

27. *Točka zreniya osnovnix mirovix reliqiy na resheniya kasayushiesya okoncaniya jizni v otdeleniyax intensivnoy terapii* (2008): Intensive Care Med.

Dr. Gamarkhanim Javadli

The Problem of Transplantation of Bodies and Embryos in the Ethical Postulations of the World Religions

(abstract)

Bioethics is a scientific field that predetermines the new philosophical thought of modernity. The formation and development of this scientific discipline is closely connected with transformation of the traditional ethics in general and medical ethics in particular. The interest in bioethics is primarily predetermined by the special attention of the public towards the human rights, the testing of the new technologies and medical devices over people, which, in turn, have created a lot of problems that require the solving of a number of legal and spiritual regulations. Transplantation of organs and cells is carried out in order to save a human life or to restore the patient's viability by replacing the organs and stem cells extracted from the living people or dead bodies. When considering this biomedical and religious ethical problem, it is very important to take into account not only the current conditions, but also all the sorts of complications to arise in future.

The main problem is a feasibility of using alive or dead donor. Disagreements around transplantation are known from the beginning of the 2nd century BC, and they have not lost their actuality up today. There are still fierce debates held around this topic and meantime there are no any concrete solutions. The difference in the views of world religions over the problems of bioethics also reflects in the controversial issues of transplantation.

According to Muslim scholars, the reason for debate is the postulates derived from the original sources of Islam, such as notions of human dignity, of value of life, or of a body as a repository of a soul and the fact that a person is not a sovereign owner of either his fate or his body. The classification of these assumptions leads to two main points - the ownership (property) and the dignity (superiority) of human life.

Keywords: *transplantation, forms of transplants of organs and cells, donors, Judaic ethics, Christian personalism, Islamic law, unavoidable cases, conditional resolution.*

Др. Гамарханум Джавадлы

Проблема трансплантации органов и эмбрионов в этических постулатах мировых религий
(резюме)

Биоэтика является научной областью, предопределяющей новую философскую мысль современности. Формирование и развитие этой научной дисциплины тесно связано с трансформацией традиционной этики в целом и медицинской этики в частности. Интерес к биоэтике прежде всего связан с особым вниманием общественности к правам человека, испытаниям новых технологий и применению медицинских средств к людям, что, в свою очередь, породило массу проблем, требующих решения в юридической и духовной плоскостях. Трансплантология человеческих органов и эмбрионов, имеющая своей целью спасение жизни, вызывает серьезные разногласия одновременно среди ученых и среди религиозных деятелей. В основном, проблема заключается в целесообразности использования живого или мертвого донора. Разногласия вокруг трансплантации известны человечеству с начала 2-го века до н.э., однако до сегодняшнего дня они не утратили своей актуальности. Вокруг данной темы до сих пор ведутся ожесточенные споры и нет конкретных решений. Различие во взглядах мировых религий к проблемам биоэтики находит отражение и в спорных вопросах вокруг трансплантации. В частности, по мнению мусульманских ученых, поводом для дебатов являются постулаты, вытекающие из первоисточников Ислама, например, такие как человеческое достоинство, ценность жизни, тело как хранилище души и то, что человек не является полновластным хозяином ни над своей судьбой и ни над своим телом. Классификация данных предположений приводит к двум основным пунктам – владение (собственность) и достоинство (превосходство) человеческой жизни.

Ключевые слова: трансплантация, формы пересадок органов и клеток, доноры, иудаистская этика, христианский персонализм, мусульманское право, исключительные случаи, условное разрешение.

Məqalə redaksiya daxil olmuşdur: 31.10.2019
Təkrar işləməyə göndərilmişdir: 27.11.2019
Çapa qəbul edilmişdir: 02. 12. 2019